Van Eijk (Oktober 2026). Commentaar op Philipp Blom. *De onderwerping. Een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur* (2023). De Bezige Bij, Amsterdam
[Oorspronkelijke Duitse uitgave 2022]

Op de achterkant van het boek staat de volgende tekst:
"De menselijke obsessie met het overheersen van de natuur zal leiden tot verwoesting van onze planeet. 'Onderwerp de aarde.' Ongeveer drieduizend jaar geleden legde de auteur van het bijbelboek Genesis deze woorden in de mond van de schepper. Zo werd het idee geboren dat de menselijke soort een bijzondere plaats op aarde inneemt en daarmee het recht heeft om de planeet genadeloos te exploiteren. Een idee dat zich de eeuwen erna ontwikkelde en verspreidde over de wereld. Wie zich ertegen verzette kreeg te maken met kolonisators en uitbuiters die zich beriepen op hogere machten die het nu eenmaal zo bepaald hadden.

In deze universele geschiedenis van de mens en zijn omgeving vertelt Philipp Blom het verhaal van de onderwerping van de natuur, waarvan de negatieve gevolgen steeds duidelijker zichtbaar worden. Alleen als de mensheid zich kan ontdoen van het waanidee boven de natuur te staan, heeft ze een kans van overleven".

Inleiding

Dit boek van Philipp Blom (PB) over de onderwerping van de natuur en over de theologische fundering van deze 'grondhouding naar de natuur' is uitermate relevant, gezien de huidige klimaat- en biodiversiteitscrises. Hieronder worden belangrijke citaten uit het boek weergegeven en voorzien van commentaar.

Grondhoudingen naar de natuur

PB: "Een collectieve waan: het volkomen ontketende idee dat de mens buiten en boven de natuur staat en haar kan en moet onderwerpen" (p17).

TvE: In de ecologische filosofie onderscheidt men verschillende grondhoudingen naar de natuur. Zo onderscheidt de eco-filosoof Wim Zweers in zijn boek *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld* (1995) maar liefst zes verschillende grondhoudingen: de almachtige heerser over de natuur, de verlichte heerser, de beheerder van de natuur, de partner van de natuur, de participant aan de natuur, en eenheid met de natuur.[1] Het is jammer dat PB in zijn boek geen aandacht besteedt aan de ecofilosofie.

PB: "Kunnen collectieve ideeën en verhalen een actieve rol spelen in de geschiedenis, of zijn het alleen maar passieve hersenspinsels? Handelen mensen met andere woorden meer als vrije

[1] Van Eijk T. (2020). Wat ontbreekt in het landbouwdebat? Grondhoudingen naar de natuur. Civis Mundi Digitaal #101, augustus 2020.

individuen of meer als deel van een collectieve sfeer, van een gemeenschappelijke culturele horizon…" (p23).

TvE: Collectieve ideeën, die deel zijn van een collectieve culturele sfeer, spelen (veelal onderbewust) een actieve rol in het handelen van mensen. Meer *expliciete* aandacht voor de verschillende grondhoudingen naar de natuur is gewenst in de huidige problematische omgang met de natuur (het biodiversiteitsverlies), in de broodnodige transitie naar een duurzamer landbouwsysteem, en in een meer pro-actieve omgang met de (letterlijk en figuurlijk) rampzalige klimaatcrisis.

Mensen handelen uiteindelijk als vrije individuen, tenminste wanneer ze in het bezit zijn van een pro-actieve *mindset*, maar tegelijkertijd handelen ze altijd als onderdeel van een gemeenschap met allerlei maatschappelijke instituties. De tegenstelling individu-maatschappelijke structuur (actor-structuur) is niet behulpzaam in het oplossen van problemen. Gedrag heeft zowel een individuele als maatschappelijke component. De verbinding of wederzijdse interactie tussen individuele actoren en maatschappelijke structuren vindt plaats via het collectief bewustzijn. Zie Diagram 2 in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren.

PB: "En God zegende hen, en God zeide tot hen: Weest vruchtbaar, en vermenigvuldigt, en vervult de aarde, en onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt! (Genesis 1:28)" (p85).

TvE: Hier begint dus de (westerse) grondhouding van 'Onderwerp de aarde' en de theologische fundering van dit waanidee.

PB: "Geweld in naam van de barmhartige God werd een moreel probleem" (p111). "Niets van wat er op aarde gebeurde, gebeurde tegen zijn wil. Hoe was dan het lijden mogelijk, en hoe was het dagelijkse geweld van de christenen te rechtvaardigen?" (p112). "De [christelijke] hartstocht voor de onderwerping naar buiten en naar binnen vormde het mens- en wereldbeeld van het Westen…Het begerende lichaam was een probleem" (p115).

TvE: Hoe breng je geweld en lijden op aarde (in hemelsnaam) in overeenstemming met een barmhartige en almachtige God? De christelijke onderwerping naar buiten (de natuur) en naar binnen (het lichaam) vormde inderdaad een groot moreel probleem. Valt dat überhaupt theologisch op te lossen?

PB: "Christelijke samenlevingen moesten elkaar en zichzelf bewijzen dat systemisch geweld en georganiseerde haat op alle niveaus [vooral na de reformatie] inderdaad de wil van de ene, barmhartige, alwetende en goede God waren" (p151). PB noemt dit de 'theologische industrie van de rechtvaardiging'.

TvE: Het bestaan van 'de ene, barmhartige, alwetende en goede God' kan onmogelijk verenigd worden met elkaar fel bestrijdende religies.

Zijn geografische, economische of culturele factoren dominant in het ontwikkelingsproces?

PB: "Waarom Europa [wereldheerschappij verkreeg]? Zoals de [Chinese] Ming-vlootreizen aantonen, komt hier in de eerste plaats het historische toeval in het spel. Het kolonialisme van het zogenaamde Avondland kon zich alleen maar uitbreiden omdat China zijn controle over grote delen van de zeewegen en de handelsknooppunten van Azië en Afrika vrijwillig had opgegeven…Maar ook dat ontstane vacuüm verklaart niet waarom het kleine, oorspronkelijk tweederangs Europa binnen drie eeuwen sterk genoeg kon worden om zijn theologische gemotiveerde onderwerpingswaan over de hele wereld te verspreiden - gezien het feit dat de Chinese samenleving in bijna elk opzicht huizenhoog superieur was aan de barbaren uit het verre noorden" (p136/7).

TvE: Met betrekking tot de geografische, ecologische, economische, politieke, sociale en culturele factoren die de al dan niet snelle ontwikkeling van landen trachten te verklaren, wordt in voetnoot 2 verwezen naar een aantal boeken die specifiek hierover handelen.[2] Deze boeken komen gedeeltelijk

[2] - Landes D.S. (2002). *Arm en rijk. Waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm*. Uitgeverij Het Spectrum B.V., Utrecht [Oorspronkelijke titel: The wealth and poverty of nations. Why some are so rich and some so poor, 1998].

ter sprake in een artikel in het tijdschrift Civis Mundi.[3]

Volgens Landes (p542-3) zijn de bepalende factoren in complexe processen, zoals modernisering en ontwikkeling, altijd meervoudig en onderling verbonden. Hij zegt: "Verklaringen op grond van één oorzaak schieten te kort…Omdat cultuur en economie met elkaar samenhangen, zullen veranderingen in de een doorwerken op de ander". Maar tegelijkertijd benadrukt hij toch vooral het belang van culturele factoren. Volgens Chang (p195) zijn echter economische mogelijkheden bepalend en minder de cultuur. Het is de combinatie van hardwerkende mensen en faciliterende overheidsinitiatieven (goede regeringen die *enabling conditions* creëren) die 'economische wonderen' mogelijk maakt.[4] In Changs visie moet je *eerst* de economische ontwikkeling op gang zien te krijgen, *dan* zal het gedrag van mensen veranderen, en *vervolgens* zullen onderliggende culturele waarden, zoals een modern arbeidsethos, volgen.[5]

Volgens Diamond werd de Europese kolonisatie van een groot gedeelte van de wereld vooral bepaald door geografische factoren. De Europeanen hadden het drievoudige voordeel van geweren en andere technologieën, wijdverbreide geletterdheid, en de politieke organisatie die nodig was om dure ontdekkings- en veroveringstochten te beginnen. Deze drie *secundaire* factoren komen echter voort uit de ontwikkeling van voedselproductie. Zo werd de voedselproductie in Sub-Sahara Afrika verlaat (vergeleken met Eurazië) door Afrika's schaarste aan domesticeerbare inheemse plant en diersoorten, z'n veel kleinere areaal dat geschikt is voor inheemse voedselproductie, en z'n noord-zuid as die de verspreiding van voedselproductie en uitvindingen vertraagde…Geografie was de uiteindelijke *primaire* factor.[6]

PB: "Een voorbeeld van de noodlottige keten van toevalligheden, die soms geschiedenis schrijven, is de ontwikkeling van het vuurwapen dat China al sinds de negende eeuw gebruikte…Bij een botsing van beide machten tweehonderd jaar later zou de ontwikkelingsachterstand [van Chinese vuurwapens ten opzichte van Europese] fataal blijken te zijn" (p141/2).

TvE: Ook hier weer een voorbeeld van historisch toeval in het verloop van bepaalde ontwikkelingsprocessen in verschillende landen.

Hoe komt daadwerkelijk gedrag tot stand?

PB: "De [westerse] denktraditie van het 'onderwerpt de aarde' en [de oosterse] van het leven in harmonie met het stromen van de *chi* en de onzegbare weg van de *tao* zouden oppervlakkig gezien waarschijnlijk niet sterker van elkaar kunnen verschillen - maar in werkelijkheid verbindt hen een

---

- Chang. H.J. (2008). *Bad Samaritans. The guilty secrets of rich nations and the threat to global prosperity*. Random House Business Books, London.
- Van der Veen R. (2002). *Afrika. Van de Koude Oorlog naar de 21e eeuw.* KIT Publishers, Amsterdam.
- Van der Veen R. (2010). *Waarom Azië rijk en machtig wordt*. KIT Publishers, Amsterdam.
- Diamond J. (1998). *Guns, Germs and Steel. A short history of everybody for the last 13,000 years*. Vintage, Random House, London.
- Van Eijk T. (2007). *Ontwikkeling en arbeidsethos in Sub-Sahara Afrika. Het belang van gedragsverandering en bewustzijnsontwikkeling*. Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), KIT Publishers, Amsterdam [Helaas is dit boek niet langer beschikbaar. Zie voor een gratis pdf file: VEijk-17febr] (Dit boek is gebaseerd op 20 jaar werkervaring op het platteland van oostelijk Sub-Sahara Afrika) [En nee, het is niet gegrondvest in een paternalistische houding].
- Zie ook: Van Eijk T. (2010). Development and Work Ethic in sub-Saharan Africa. *The mismatch between modern development and traditionalistic work ethic.* Lulu [ingekorte Engelse vertaling van het 2007 boek]

[3] Van Eijk T. (2011). Achtergrond Aziatisch proces van modernisering. Civis Mundi Digitaal # 3, april 2011**.** Zie vooral de sectie 8: *Een innerlijke arbeidsdwang* en 9: *De kickstart van economische ontwikkeling*.

[4] Zie Van Eijk (2010; p216-35) waarin hoofdstuk 17 (*Another Voice: Culture as Outcome rather than Cause of Economic Development*) de gedachtegang van Chang weergeeft.

[5] Vanuit het perspectief van de attitude-gedragsmodellen in de sociale psychologie is deze volgorde in de veranderketen - eerst het gedrag veranderen en dan volgen de attituden en waarden - het paard achter de wagen spannen. Zie Van Eijk 2007 (p314).

[6] Deze alinea stamt uit subhoofdstuk 8.5 *Intercontinentale verschillen in technologieontwikkeling* in Van Eijk (2007:p146-7). Zie ook het Diagram op p139 in dat boek.

belangrijk aspect dat buiten die ideologieën ligt. Beide beschavingen dachten heel anders over de wereld om hen heen, maar beide gingen op een verbazingwekkend eendere wijze met haar om… [Zo] bouwde de Chinese filosofie voort op een oude en belangrijke traditie van een leven in harmonie met de natuur, maar in werkelijkheid werd de natuurlijke bedding van rivieren amper met rust gelaten" (p139-140).

TvE: Wat theoretische ideologieën zeggen - onderwerp de aarde *versus* leef in harmonie met de natuur - is één ding, de daadwerkelijke toepassing in de praktijk kan heel anders zijn. Zie in deze context Diagram 2: *De keten van gedragsontwikkeling*.[7] Hoe in Diagram 2 de transformatie van een *grondhouding* naar de natuur in daadwerkelijk *gedrag* precies plaatsvindt, is niet helder. Er is sprake van *black-box* processen. Hoe *lichamelijke* emoties in Diagram 2 worden omgezet in *mentale* gevoelens of gedachten (kennis) is niet duidelijk. En hoe vervolgens deze mentale gevoelens (of grondhoudingen of interne waarden) worden getransformeerd in *lichamelijk* gedrag, blijft ook onduidelijk.

Is het mogelijk dat door praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling een soort probleemoplossend vermogen zich ontwikkelt 'van binnenuit'?[8] Zware (lichamelijke en mentale) verslavingen aan bijvoorbeeld roken, alcohol en drugs kunnen worden bestreden door zulke technieken.[9] Kan het zijn dat praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling - bewustzijnsontwikkeling in de zin van persoonlijkheidsvorming - een onderbewust of spontaan 'probleemoplossend vermogen' genereert, dat tot op de dag van vandaag een *black-box* proces blijft. Echter als het maar werkt…

PB: *Absence of proof is not proof of absence* (p164).

TvE: Het is mogelijk dat een 'zich van binnenuit ontwikkelend probleemoplossend vermogen' geactiveerd wordt door praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling - hoewel het niet duidelijk is wat dit probleemoplossend vermogen precies is. Er is *absence of proof* voor het bestaan van dit 'vage' vermogen, maar wetenschappelijk onderzoek naar de daadwerkelijke effecten van deze technieken toont wel positieve resultaten.[10] Hoe onwaarschijnlijk een bepaalde theorie binnen het kader van het dominante positivistisch paradigma ook klinkt, uiteindelijk draait het om zichtbare en wetenschappelijk meetbare resultaten.

Spinoza onderscheidt drie verschillende kenwijzen: de verbeelding, rede en intuïtie.[11] Volgens hem draagt de intuïtie een affectieve, motiverende component in zich, waardoor het veel impact op daadwerkelijk gedrag heeft. Men voelt als het ware 'van binnenuit' dat men niet anders kan dan pro-actief handelen. Pro-actief gedrag kan dus bewerkstelligd worden door de ontwikkeling van intuïtieve vermogens. Praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling kan dit bevorderen.[12]

De theologische en wetenschappelijk-seculiere rechtvaardigingsindustrie

PB: "Francis Bacon (1561-1626) wordt steeds weer aangehaald met zijn pakkende motto '*knowledge is power*', vaak met de toevoeging dat je de natuur 'op de pijnbank' moest leggen om haar haar geheimen te ontfutselen. Het eerste citaat is correct, ook al klinkt het in de context anders. Het tweede is verzonnen" (p168). "Om de natuur haar geheimen te ontfutselen heeft Bacon weliswaar nooit geëist haar op de pijnbank te leggen, maar hij kwam er wel in de buurt toen hij postuleerde dat de interpretatie van de natuur moest uitgaan van een *inquisitio legitima*, een behoorlijk onderzoek. Als bijzitter en rechter in processen tegen mensen die waren aangeklaagd wegens hekserij, heimelijk katholicisme en hoogverraad, wist de jurist heel goed waar hij het over had…De

---

[7] Zie aan het eind van het artikel: Van Eijk. Commentaar op Maarten van Buuren. Zijn, Denken, Doen (2025) Zie ook: Civis Mundi » artikel » Ontologie, intuïtie en bewustzijnsontwikkeling bij Spinoza

[8] Van Eijk T. (2025). Ethiek in het licht van bewustzijnsontwikkeling. Lulu (p152/3).

[9] Zie bijvoorbeeld de website: http://www.truthabouttm.org/truth/Home/index.cfm

[10] Zie voetnoot 9.

[11] Zie Diagram 2: *De keten van gedragsontwikkeling* zoals vermeld in voetnoot 7.

[12] Zie Diagram 1 in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren.

geest moet 'in de natuur binnendringen', schreef Bacon, om haar functioneren als automaat te begrijpen" (p174).

TvE: Het begrijpen van het functioneren van 'de natuur als automaat' door haar 'binnen te dringen' is een aspect van een rationalistisch-mechanistisch wereldbeeld oftewel van het positivistisch wetenschappelijk paradigma. Voor een uitgebreide typering en bespreking van drie onderscheiden wetenschappelijke paradigma's (het positivistisch, constructivistisch en transcendentalistisch paradigma) wordt verwezen naar Van Eijk (1998).[13]

PB: "De rationalistische, gematigde verlichting…gaf veel kernideeën van de christelijk-theologische traditie een nieuw leven in een seculiere wereld…De onderwerping en de drang de aarde te onderwerpen vonden hier een seculiere aankleding…Omdat de gematigde verlichting theologische concepten als de uitzonderlijke plaats van de mens, de historische vooruitgang en het verlossende verstand voor zichzelf had geherinterpreteerd en daarmee had voortgezet, leek ze in te haken op de theologische en filosofische inspanningen om de gewelddadige onderwerping in naam van de Heer te rechtvaardigen…De verlichting introduceerde [de rechtvaardigingsindustrie] in het nieuwe vocabulaire van de wetenschap en de empirische kennis. In dat opzicht was ze ook een diep conservatief project, dat religieuze concepten, die juist toen als oriëntatiemiddel in diskrediet raakten en niet langer in de filosofische discussie opgeld deden, een nieuw leven gaf, dat hun tot in onze tijd een plaats in de maatschappelijke discussie verzekerde" (p190-92).

TvE: De rationalistische, gematigde verlichting rechtvaardigde de gewelddadige onderwerping van de natuur in naam van de Heer. Dit laat de sterke doorwerking van de christelijk-theologische traditie zien. De eerder vermelde grondhoudingen naar de natuur van 'almachtige en verlichte heerser over de natuur' uit de ecologische filosofie zijn vandaag nog steeds dominant.

PB: "De *moderate mainstream* [Jonathan Israel] van de verlichting onderscheidt zich door zijn compromissen. Ze polemiseerde tegen bijgeloof, maar vond, zoals Voltaire, religie nuttig om de massa onder controle te houden. Hij maakte zich vrolijk over heiligenverering en het geloof in wonderen, maar hield eraan vast dat achter het grote uurwerk van het universum een geniale klokkenmaker moest staan. Hij verheerlijkte het verstand, maar demoniseerde Spinoza, de verstandigste van alle denkers" (p192).

TvE: Het gegeven dat religie nuttig kan zijn 'om de massa onder controle te houden' wordt - wel in vriendelijkere bewoordingen - onderschreven door bijvoorbeeld Yoram Stein.[14] Stein promoveerde op Spinoza's theorie over religie. Hij zegt: "Spinoza's religie-theorie laat zien dat, anders dan de omschrijvingen van Spinoza als een atheïstisch, seculier en liberaal filosoof het doen voorkomen, Spinoza religie - begrepen als bijbels geloof of als filosofische religie - beschouwde als iets dat onmisbaar was voor de samenleving".[15] De filosofische religie, die leidt tot de *amor intellectualis Dei*, maakt ons volgens Spinoza redelijk, autonoom en vrij.

Het onderscheid dat Spinoza maakt tussen Bijbels geopenbaard geloof (*revealed faith*) oftewel 'externe religie' en filosofische of 'interne religie' komt overeen met het onderscheid tussen de bovenste route (gegrondvest in gehoorzaamheid en identificatie) en onderste route (gegrondvest in persoonlijkheidsvorming of spirituele ontwikkeling) in Diagram 2 in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren. Beide routes (kunnen in principe) leiden tot maatschappelijk verantwoord gedrag. Maar de onderste route krijgt tot op heden weinig aandacht. Wanneer mensen via intuïtieve ontwikkeling de filosofische religie omarmen, zijn de Bijbelse verhalen niet langer nodig, zegt Spinoza. Maar dat is

---

[13] Van Eijk T. (1998). Farming Systems Research and Spirituality. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems. PhD thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands (p123-32).

[14] Van Eijk T. (2021). Spinoza over religie. Commentaar op: Yoram Stein (2019). *Spinoza's Theory of Religion. The Importance of Religion in Spinoza's Thought and Its Implications for State and Society*. PhD thesis, Universiteit Leiden. Civis Mundi Digitaal #106, januari 2021.

[15] Deze en de volgende alinea stammen uit Van Eijk (2021). Zie voetnoot 14.

slechts voor weinigen weggelegd volgens hem. Hij heeft daarin waarschijnlijk gelijk, maar hij verzuimt vervolgens om aan te geven hoe intuïtieve ontwikkeling kan worden bevorderd.[16]

Voltaire was zeker niet de enige die Spinoza demoniseerde. Zie Spinoza's verbanning uit de Portugese synagoge in Amsterdam.

PB: "De schaduw van de theologie zou ook [bij Kant] uit zijn gewaagdste ideeën nooit helemaal verdwijnen. Zijn kennistheorie luidde dat we van de fysieke wereld alleen maar kunnen kennen wat ze bereid is ons mee te delen en waarvoor we zintuigen hebben, namelijk de fenomenen. Daarachter, orakelde de geleerde uit Königsberg, gingen de dingen '*an sich*' schuil. Dat is de ambivalentie van de verlichting. Enerzijds bracht Kant zijn tijdgenoten tot wanhoop, omdat zijn filosofie verklaarde dat het onmogelijk was om ooit door middel van de zintuigelijke ervaring iets van de 'essentie' van de wereld waar te nemen en dus ook niet van een verhoopte spirituele waarheid, van God. Maar anderzijds schiep Kant…een ruimte waarin het mysterie en de schepper een plaats hadden en die nooit met de wetenschap in aanraking zou komen" (p203/4).

TvE: Het is niet duidelijk wat Kant onder de dingen '*an sich*' of de 'essentie' van de wereld verstond. Is dat Plato's ideeënwereld? Kan men op een andere wijze dan door middel van de zintuigelijke ervaring deze essentie leren kennen? Vormen 'het mysterie en de schepper' een domein waartoe de wetenschap geen toegang heeft? Waarom schiep Kant dit domein überhaupt? In sommige oosterse filosofieën wordt betoogd dat de 'essentie' van de wereld en de mens een transcendent/immanent bewustzijn is, dat door middel van praktisering van technieken voor bewustzijnsontwikkeling direct ervaren kan worden.[17]

Ervaringsspiritualiteit kan omschreven worden als het proces waarin men op *systematische* wijze de receptiviteit traint om *regelmatige* toegang tot transcendent bewustzijn te krijgen.[18] De woorden *systematisch* en *regelmatig* zijn belangrijk. Technieken voor bewustzijnsontwikkeling die niet in regelmatige ervaringen van transcendent bewustzijn resulteren, kunnen immers moeilijk wetenschappelijk onderzocht worden. Wetenschappelijk onderzoek vraagt om regelmatige en herhaalbare ervaringen, in dit geval ervaringen van transcendent bewustzijn. Dit neemt overigens niet weg dat 'toevallige' ervaringen van transcendent bewustzijn levens soms totaal kunnen transformeren.

Er is hier sprake van een individuele, vrije, anarchistische ervaringsspiritualiteit die zich verzet tegen elke vorm van totalitair gedrag. In geïnstitutionaliseerde religies staat 'geloven op gezag' vaak centraal; zij neigen er toe het belang van ervaringsspiritualiteit te ontkennen.

PB: "Hoewel Kant zelf toegaf dat zijn model van de wereld atomistisch was…en daarom in zijn materie eigenlijk geen plaats voor God over was, had hij hem in de '*Dinge an sich*' een laatste toevlucht gegeven en had hij tegelijkertijd op een technisch en analytisch virtuoos niveau een spiegelbeeld van het platonische idee gecreëerd, dat achter de wereld van de fenomenen nog een tweede en eigenlijk ware wereld te vinden is" (p204).

TvE: Wanneer je over een 'ware wereld' spreekt, is de voor de hand liggende volgende vraag *wat* deze ware wereld dan *is*? Dit is de ultieme ontologische vraag: wat is de ware aard van de werkelijkheid? Is die materialistisch/fysiek of mentaal/psychisch? Het niet beantwoorden van die vraag lijkt een zwaktebod te zijn. Daarom is in de karakterisering van de eerder vermelde drie wetenschappelijke paradigma's ontologie als eerste onderscheidende criterium gebruikt.[19]

PB: "Vooruitgang als heilsgeschiedenis: het was eenvoudiger een oud [theologisch] idee een ongebruikelijke naam te geven dan een ongebruikelijk idee consequent te doordenken" (p206).

TvE: Het oude theologische idee van heilsgeschiedenis als seculiere 'vooruitgang' bestempelen is één ding. Wat deze 'vooruitgang' dan precies inhoudt is een ander verhaal. En *hoe* realiseer je dan

---

[16] Zie subhoofdstuk 5.3, 5.4 en 5.5 in Van Eijk T. (2017). Spinoza in het licht van bewustzijnsontwikkeling. Lulu.
[17] Zie voor meer over transcendent bewustzijn Diagram 1 in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren.
[18] Van Eijk T. (2024). De maatschappelijke relevantie van meditatiepraktijken. Commentaar op: Thomas Metzinger (2023). *Bewustzijnscultuur. Spiritualiteit, intellectuele integriteit en de planetaire crisis*. Uitgeverij Ten Have, Utrecht. Civis Mundi Digitaal #143, februari 2024.
[19] Zie voetnoot 13.

zulke vooruitgang zonder in onvoorziene en ongewenste keerzijden te verzanden, zoals de biodiversiteits- en klimaatcrises? Is alleen 'consequent doordenken' afdoende?

Co-existentie van wetenschap en religie/filosofie

PB: "Een van de felst bediscussieerde concepten in de christelijke theologie is de vrije wil, want enerzijds kan er geen zonde en dus geen vergeving zijn, als de mens niet vrij is te zondigen, maar anderzijds is het moeilijk die vrijheid in overeenstemming te brengen met de almacht van God. Ook in de verlichting was er zo'n discussie, waarbij aan de ene kant de materialisten stonden, die het hele universum als een uurwerk zagen en de vrije wil in een mechanistische wereld als zinloos beschouwden, en aan de andere kant de voorstanders van de ethische vrijheid die eraan vasthielden, omdat er anders geen afscheid van de onmondigheid kon zijn waaraan de mens zelf schuld was" (p206).

TvE: De vrije wil is dus zowel in de christelijke theologie als in de seculiere wetenschap een paradoxaal gegeven. Er is veel over de vrije wil geschreven, maar wellicht is de opmerking van de Spinoza kenner Miriam van Reijen hier relevant wanneer zij zegt dat het voor de dagelijkse praktijk niet uitmaakt of je wel of niet in de vrije wil gelooft, omdat we toch altijd de ervaring hebben dat we een vrije wil bezitten.[20]

PB: "De dualiteit van lichaam en ziel, de dingen '*an sich*', het verstand, de vooruitgang, de vrije wil - steeds weer vinden we in de verlichting motieven die naar een lange christelijke traditie verwijzen, en die, zoals bij Kant, vaak schijnbaar zonder reflectie worden overgenomen als fundamentele aannames voor het eigen denken. Het laatste belangrijke motief in dit rijtje is de positie van de mens buiten de natuur, als de heerser erover…In de achttiende eeuw werd de wetenschappelijke beheersing van de natuur niet alleen de weg die naar een nieuw Jeruzalem zou voeren, maar ook de blijde boodschap van hele samenlevingen" (p206/7).

TvE: De mens als heerser over de natuur werd de 'blijde boodschap' van de bijkans wereldwijde samenleving. Dit onderstreept nogmaals het belang van grondhoudingen naar de natuur en de vraag *hoe* die te veranderen.

PB: "De gematigde verlichting zocht verzoening met het religieuze dogma en construeerde de avontuurlijkste bruggen om zo'n co-existentie mogelijk te maken, zoals Descartes die eerder al bedacht had: de wetenschap houdt zich bezig met de *res extensa*, en de religie (en de filosofie, als die braaf is) houdt de *res cogitans* voor zichzelf, elk conflict is uitgesloten" (p211).

TvE: De gewenste co-existentie van wetenschap en religie/filosofie is een mooi streven, maar in werkelijkheid is toch de wetenschap dominant, en wel meer specifiek de bèta-wetenschappen (exacte en natuurwetenschappen). De alfa-wetenschappen (geesteswetenschappen) en gamma-wetenschappen (sociale en gedragswetenschappen) hebben aanzienlijk minder in de melk te brokkelen. De alfa- en gamma-wetenschappen ontbreekt het vaak aan praktische methoden om daadwerkelijk invloed uit te kunnen oefenen. Meer aandacht voor concrete en effectieve technieken voor bewustzijnsontwikkeling is gewenst.

Het paradoxale begrip macht

PB: "Het denken vanuit de natuur, dat zich niet baseerde op een transcendentaal vast punt, niet op een Heilige Schrift en niet op een openbaring en het leger van exegeten, was er volkomen ongeschikt voor om de macht van de machtigen te legitimeren" (p218).

TvE: Terwijl godsdienst geschikt was om de macht van de machtigen te legitimeren was dat niet het geval voor seculier denken vanuit de natuur. Wellicht dat daarom de machtigen weinig belangstelling toonden voor de (intrinsieke) waarde van de natuur, die derhalve gedomineerd en uitgebuit kon worden.

PB: "Onderwerpers hebben altijd simpele mensen nodig die zich laten onderwerpen - iets wat ook de vroeg overleden Étienne de la Boétie (de diepbetreurde minnaar van Montaigne) in zijn polemiek *La servitude volontaire* had geconstateerd" (p221).

---

[20] Miriam van Reijen (2018). *De al of niet vrije wil. Een eeuwenoud debat*. HOVO cursus Nijmegen, voorjaar 2018. Radboud Universiteit. Zie ook: Van Eijk T. (2019). Commentaar op 'Religie als Universeel Verschijnsel' van Neerhoff en Bakker. Civis Mundi Digitaal #86. Juni (II) 2019 [zie de sectie *De vrije wil* in dit artikel uit 2019]

TvE: 'Macht' is een paradoxaal begrip. Macht lijkt een vergaande autonome dynamiek te hebben, maar alleen voor zo lang wij - de burgers - dat toelaten. Met betrekking tot het concept 'macht' zei de Franse filosoof Etienne de La Boétie in 1577 in zijn *Discours de la servitude volontaire* (Vertoog over de vrijwillige slavernij) dat het zich onttrekken aan de werkingen van de macht soms belangrijker kan zijn dan het vormen van tegenmacht. "[Met macht is het] precies zoals met een vuur dat van een vonkje groeit en steeds groter wordt zo lang het hout vindt om te branden. En zonder dat er water op is gegooid om het te blussen, maar alleen doordat er geen hout meer bij wordt gedaan, verteert het vuur zichzelf - omdat het niets anders heeft om te verteren - en verliest alle kracht, en is geen vuur meer".[21] Als men de disciplinerende macht niet (meer) gehoorzaamt, wordt zij als een wortel die geen vocht vindt en sterft.[22]

De racistische onderwerping van de niet-Europese mens

PB: De filosoof Hegel (1770-1831) hanteerde racistische taal, bijvoorbeeld: "Uit al die meermalen aangevoerde trekken blijkt dat het de bandeloosheid is die het karakter van de negers kenmerkt" (p249) en "De waardeloosheid van die mensen grenst aan het ongelooflijke…het is op de meeste plaatsen geoorloofd mensenvlees te eten" (p250). Ook Kant hield er heel duidelijke meningen over Afrikanen op na. "Een neger kan gedisciplineerd en gecultiveerd worden, maar nooit echt geciviliseerd. Hij vervalt vanzelf in wildheid. Amerikanen [de oorspronkelijke inwoners van Amerika] en negers kunnen zichzelf niet regeren. Ze dienen dus alleen maar tot slaaf" (p252).

"Darwin (1809-1882) was ervan overtuigd dat Afrikanen dichter bij de apen stonden dan bij de mensen" (p256). Maar zijn evolutietheorie stootte tegelijkertijd "de mens van de troon waarop de Bijbel hem geplaatst had" (p257). "Hoewel er geen beroep meer kon worden gedaan op een bijzondere biologische positie van de mens, werd de onderwerping van de natuur toch een deel van het evolutionaire denken, vooral dankzij een verre neef van Darwin, sir Francis Galton (1822-1911)" (p257). "In een brief aan *The Times* verkondigde hij de mening dat Chinezen aangespoord zouden moeten worden om naar Afrika te emigreren om dat continent met hun spreekwoordelijke ijver eindelijk in cultuur te brengen, systematisch te exploiteren en de duidelijk minderwaardige zwarten te vervangen" (p258). "Vanaf het moment dat Galton *The Origin of Species* las, wijdde hij zich geheel aan de eugenetica, het voortbrengen van een ras van [blanke Europese] verbeterde mensen door genetische selectie" (p258).

TvE: Beroemde filosofen en wetenschappers uit het verleden hielden er racistische meningen op na. Over de onderwerping van de niet-Europese mens zei Rudyard Kipling dat de mensen in de koloniën *new-caught, sullen peoples/Half-devil and half-child* waren. "Wie de vooruitgang in de weg stond, stond ook de wil van de Heer, of voor seculiere zielen de wereldgeest, in de weg" (p262).

De profeten van Silicon Valley

PB: Er kwam een steeds intensievere en dogmatischere religieuze rechtvaardigheidscampagne. "De victoriaanse burgerij had zijn goddelijke opdracht even dringend nodig als de rente op haar aandelen in de Indiase spoorwegen, en beide hingen op fatale wijze met elkaar samen. Zonder morele onderbouw, zonder de *white man's burden*, zonder *mission civilisatrice* geen koloniaal rijk en geen inkomen…God moest in enige vorm behouden blijven voor het systeem, ook al was het als klokkenmaker, als principe, als hoogste ratio" (p266).

TvE: Dit verwijst naar de eerder vermelde theologische en wetenschappelijke 'rechtvaardigingsindustrie'.

PB: "De jongste identificeerbare erven van de messiaans-theologische traditie [het theologisch denken in een seculier gewaad] zijn de profeten van Silicon Valley" (p296). "Als mensen rationeel en vrij zouden kiezen, was er geen reclame" (p290).

TvE: De profeten van Silicon Valley, de techmiljardairs, gebruiken algoritmisch-gestuurde reclame boodschappen en politieke uitingen, voornamelijk voor eigen financieel gewin en machtsuitbreiding.

---

[21] De La Boétie: in Achterhuis H. (1988). *Het rijk van de schaarste*. *Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault*. Uitgeverij Ambo bv, Baarn, Nederland (2e druk). p.275.

[22] Bovenstaande alinea stamt uit: Subhoofdstuk 7.2 *Leiders leiden niet, maar volgen* in: Van Eijk T. (2021). Klimaatcrisis, gedragsverandering en bewustzijnsontwikkeling. Lulu. Ook beschikbaar als pdf-file.

De theologische 'rechtvaardigingsindustrie' speelt een grote rol in de *New Apostolic Reformation* (NAR). Rinke Verkerk & Rosan Smits van *De Correspondent* zeggen: "Ze liepen voorop in de bestorming van het Capitool in 2021 en waren de drijvende kracht achter de herverkiezing van Donald Trump. Nu rollen ze in razend tempo hun extremistische agenda uit, in de VS én daarbuiten. Maak kennis met de grootste onbekende bedreiging voor de westerse democratie: de New Apostolic Reformation".[23]

Een mystieke kenwijze

PB: "Het is een sentimenteel en lui cliché te beweren dat 'natuurvolken' in het bezit van een diepere wijsheid zijn, die de arrogante, moderne, westerse mens is kwijtgeraakt. Ongetwijfeld kunnen en moeten post-industriële samenlevingen veel van de inheemse kennis en de inheemse wereldvisie leren…maar ook 'natuurvolken'…zijn destructief, kortzichtig en af en toe ook gulzig geweest - maar hun technische reikwijdte was zo gering dat ook de consequenties lokaal beperkt en overzichtelijk bleven" (p297/8).

TvE: Met betrekking tot de diepere wijsheid van 'natuurvolken' - in de zin van een meer ecologisch en maatschappelijk verantwoorde grondhouding naar de natuur - is er zeker soms sprake van een 'sentimenteel cliché'. Hun geringe technische reikwijdte maakt inderdaad dat negatieve gevolgen altijd beperkt zijn gebleven. De (in aantal ingezetenen) kleine natuurvolken worden bedreigd met uitsterven, omdat ze de competitie met westerse manieren van leven niet aankunnen.

PB: "De wetten van Newton en zijn mystieke onderzoek waren met elkaar verenigbaar, omdat de wetenschap nog steeds een geschapen universum beschreef waarvan de schepper zijn boodschappen enkel in de materiële wereld verborgen had. Dat mechanische universum liet altijd de mogelijkheid open dat achter het mechanisme iemand stond die het had bedacht, Voltaires 'grote klokkenmaker'…" (p308). "Hoe zou het universum zonder constructeur en zonder doel kunnen bestaan?" (p310).

TvE: Newton had inderdaad een mystieke inslag. In zijn tijd was het idee van een onderliggende 'grote klokkenmaker', een soort *intelligent designer*, nog *common sense*. Heden ten dage onderscheidt de Amerikaanse filosoof Ken Wilber drie domeinen van 'zijn' (*matter*, *mind* en *spirit*) die resulteren in vijf verschillende kenwijzen.[24] Een van Wilber's kenwijzen is de paradoxale rede, oftewel de poging van de *mind* om over *spirit* na te denken. Het wordt paradoxale rede genoemd, omdat de *mind* noodzakelijkerwijs paradoxale beweringen genereert wanneer ze probeert na te denken over het spirituele domein.

Een andere kenwijze is de directe kennis van de *spirit* over *spirit*, hetgeen niet-bemiddelde en niet-symbolische kennis is, het is intuïtief, zegt Wilber. Deze kenwijze is een belangrijke methode in het eerder vermelde transcendentalistisch paradigma. Deze kennis is 'niet-bemiddeld' omdat ze niet tot stand komt via het middel van het intellect, het is geen kennis verkregen door denken over iets, ze is daarentegen gegrondvest in directe persoonlijke ervaring van *spirit* of het zuiver bewustzijn.[25] Deze kenwijze (ervaringsspiritualiteit) zal in deze tijd door veel mensen als 'mystiek' geclassificeerd worden.

Het complexe menselijk lichaam

PB: "Naar de huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek (dit is een dynamisch terrein) biedt het menselijk lichaam onderdak aan bijna veertig biljoen bacteriën, fungi en virussen, dus duidelijk meer dan lichaamseigen cellen (ongeveer dertig biljoen bij een volwassene). Die individuen behoren tot duizenden species en voegen aan het genoom van de mens met zijn twintigduizend genen een collectief genoom van twee miljoen genen toe; elk menselijk lichaam bevat dus honderdmaal meer niet-menselijk dan menselijk erfgoed" (p324).

---

[23] Deze christenen willen overal ter wereld de democratie omverwerpen. Dankzij Donald Trump lukt het ze - De Correspondent Rinke Verkerk & Rosan Smits, De Correspondent, 11 juni 2026.

[24] Zie Diagram 1 in: Van Eijk T. (2015). Waarachtige en onwaarachtige kennis op wetenschappelijk en religieus gebied. Civis Mundi Digitaal # 33, oktober 2015.

[25] Zie Diagram 1 in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren voor meer over het zuiver of transcendent bewustzijn. Zie ook voetnoot 17.

TvE: Mensen leven dus samen met een enorm aantal niet-menselijke soorten. Deze symbiose getuigt van de grote complexiteit van het menselijk lichaam.

PB: “Epigenetica is een deelgebied van de genetica, dat rond 1990 is ontwikkeld en dat de vererving van fenotypische kenmerken zonder verandering van de DNA-sequentie bestudeert. Minder academisch uitgedrukt: de functie van afzonderlijke genen kan door chemische markers, die zich op het genoom vastzetten, beïnvloed, onderdrukt of versterkt worden. Die chemische markers, die zich op de genen vastzetten, corresponderen met intense ervaringen als hongersnood of lichamelijke pijn of historische trauma’s van individuen en kunnen van de ene generatie overgaan op de volgende. Nog eenvoudiger uitgedrukt: een echo van historische ervaringen kan overerfd worden, althans als chemische marker, die ook in een volgende generatie de functie van cellen en transmitters, ziekten en zelfs instinctieve reacties kan beïnvloeden…De trauma’s van allang verdwenen generaties kunnen letterlijk in de cellen van hun nakomelingen doorleven en daar in lichamelijke functies en hormonale storingen nog steeds present zijn” (p325/6).

TvE: Het gegeven dat blootstelling aan ondervoeding en hongersnood in de kindertijd chronische effecten kan hebben op de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling is al langer bekend. Dit zou aanleiding dienen te zijn om effectief op te treden tegen kwantitatief en kwalitatief ondermaatse voeding gedurende de jeugdperiode, omdat de ontwikkeling van het volledige potentieel van mensen op die manier ondermijnd wordt. Daarbovenop blijkt dat ook nog eens volgende generaties nadelige effecten kunnen ondervinden. Ook historische trauma’s zoals een slavernijverleden kunnen lang doorwerken.

Het *nature and nurture* debat

PB: “De bandbreedte van het menselijke sociale gedrag pendelt tussen de ontspannen *free love*-communes van de bonobo’s en de oorlogszuchtige hiërarchie van de chimpansees, waarmee wij in beide gevallen ongeveer 98,5 procent van ons genetisch materiaal delen. Dat betekent dat het genetisch verschil tussen ons en chimpansees en bonobo’s even groot is als dat tussen de Indische en de Afrikaanse olifant. Wat is de potentie van het sociale wezen homo sapiens? Dat kan alleen de geschiedenis ons tonen” (p344).

TvE: Het genetisch verschil tussen mens en chimpansee en bonobo is klein. Wat betekent dit voor het traditionele *nature and nurture* debat? Het complexe samenspel tussen genen en omgeving blijft moeilijk grijpbaar.[26] Ons archaïsche stressrespons-systeem oftewel onze instinctieve neigingen worden te vaak onnodig geactiveerd. Wellicht kan een ‘verfijnder’ niveau van denken, intuïtief denken, dat in minder re-actief en meer pro-actief gedrag resulteert, ons hierbij helpen. Intuïtief functioneren wordt bevorderd door bewustzijnsontwikkeling.[27] Op die manier wordt de huidige *mismatch* tussen natuur en cultuur, tussen genen en memen, tussen *nature and nurture*, wellicht geringer.

Het huidige debat in Nederland over nationale identiteit, boze burgers en de kloof tussen ‘elite en volk’ wordt gekenmerkt door *emotional innumeracy*. Populistische politici wakkeren allerlei mispercepties graag aan. Er is vooral toon, weinig inhoud. De psycholoog Steven Pinker betoogt in zijn boek *The Better Angels of Our Nature* dat een beroep doen op ‘de betere engelen in onze aard’ uiteindelijk vruchten afwerpt. Het gaat relatief langzaam, maar het werkt. Hij ziet juist een afname van conflict en opmars van beschaving.[28] De vraag is dan *hoe* we precies in de praktijk van alledag een beroep kunnen doen op deze ‘betere engelen in onze aard’. Zijn effectieve technieken voor bewustzijnsontwikkeling het praktische instrument om *the better angels of our nature* te activeren?

Ons sociale gedrag toont inderdaad een breed spectrum. Dit gedrag reflecteert de kwaliteit van ons individuele bewustzijn en de coherentie van ons collectieve bewustzijn. Om ons sociale gedrag te verbeteren lijkt daarom meer aandacht voor effectieve technieken voor bewustzijnsontwikkeling

---

[26] Deze en de volgende alinea stammen uit: Van Eijk T. (2017). Nationale identiteit en wereldburgerschap. Wat te doen? Civis Mundi Digitaal # 45, april 2017.

[27] Zie de beide Diagrammen in Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren

[28] Pinker S. *The Better Angels of Our Nature. A History of Violence and Humanity* (2012). Peng, Penguin Random House Llc.

raadzaam. Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat regelmatige beoefening van zulke technieken in meer maatschappelijk en ecologisch verantwoord gedrag resulteert.[29] Meer altruïstisch, pro-actief gedrag is het gevolg.

PB: "Zouden menselijke samenlevingen en individuen beter de weg in de wereld vinden, haar beter kunnen begrijpen en een betere landkaart van haar kunnen tekenen als ze 'natuur' en 'cultuur' als verschillende categorieën achter zich zouden kunnen laten om in een wereld te leven waarin zulk onderscheid alleen het veel belangrijkere feit van de wederzijdse verwevenheid en verbondenheid aan het oog onttrekt? Als het mogelijk is de mensheid niet alleen wetenschappelijk maar ook epistemisch en existentieel midden in de natuur te huisvesten en van daaruit nieuw te construeren, dan zou er een kolossale filosofische revolutie op weg zijn gebracht om de mogelijkheid van de oorspronkelijke belofte van de verlichting toch nog in te lossen" (p347).

TvE: Wanneer we het onderscheid tussen natuur en cultuur achter ons laten en meer focussen op wederzijdse verwevenheid en verbondenheid - wanneer we ons als het ware existentieel midden in de natuur huisvesten - dan worden de eerder vermelde 'grondhoudingen naar de natuur' van 'participant aan de natuur' en 'eenheid met de natuur' werkelijkheid. Dan zouden we de beheersing van de natuur, de onderwerping van de natuur, achter ons kunnen laten. De oorspronkelijke belofte van de verlichting - een nieuw te construeren mensheid - kan dan werkelijkheid worden. Maar *hoe* pakken we dit aan?

De laatste zin in het boek van PB luidt: "Willen mensen de bevrijding [uit hun conceptuele biotoop: het verhaal van de onderwerping van de natuur] echt wel?" (p351). Dat is inderdaad een goede vraag. Tot op heden blijkt 'wederzijdse verwevenheid en verbondenheid' van de mens en de rest van de natuur moeilijk in praktijk te brengen. Een coherent collectief bewustzijn van hoge kwaliteit kan dit faciliteren.[30]

---

[29] De Transcendente Meditatie-techniek is waarschijnlijk een van de best onderzochte meditatietechnieken. De resultaten van onderzoek naar de fysiologische, psychologische en sociologische effecten op individuen en collectiviteiten zijn in vele wetenschappelijke tijdschriften gepubliceerd. David Orme-Johnson is een van de meest toonaangevende onderzoekers naar de effecten van meditatie, met meer dan 100 publicaties op zijn naam waarvan de meeste in *peer-reviewed* tijdschriften. Op de website http://www.truthabouttm.org/truth/Home/index.cfm staat een uitgebreid overzicht van de onderzoeksresultaten naar TM.

[30] De *kwaliteit* van het collectief bewustzijn hangt af van de kwaliteit van de individuele bewustzijnden, die bepaald wordt door de kwaliteit van hun ervaringen van transcendent bewustzijn: hoe verfijnder deze ervaringen zijn, hoe dichter bij het transcendent bewustzijn, des te groter de invloed van orde op het collectief (zie het laatste gedeelte van Diagram 1 en 2 Actoren en Structuren).